

ծառայութեան մի որ ըրած ըլլայ Սպանիական տէրութեան կամ Միլան քաղաքի. մեր Գէորգայ այլ եւ այլ վկայեալ ճարտարութիւնքն հաւանութիւն կ'ընծայեն՝ որ ինքն ըլլայ այս արդիւնաւորն, որդին Յովհաննու: — Թէ իր աղերսից մէջ ըսածէն և թէ պաշտօնէից վկայութիւնէն իմացուեցաւ իրեն ընտանեաց տէր ըլլալն, սակայն մեզ անծանօթ մնան թէ կինն և թէ զաւակքն, և թէ իր մահուան ժամանակն և տեղին: Բայց մեր գտած այսչափ յիշատակներն ալ բաւական և շատ են զինքը թէ ճարտար, սրտոտ, կարող մարդ մի ճանչընելու, և թէ վիենետիոյ Հասարակապետութեան երախտաւոր անձ մի այնպիսի վրտանգաւոր ժամանակ և տեղ՝ ըրած հաւատարիմ և զօրաւորին ծառայութեանց համար, որով միանգամայն և պարծելի:

Համանուն Գեորգ Գ. Յովհաննու՝ մեր ծանօթ Գէորգայ մահուան հաւանական թուականէն (1594) 20 տարի վերջ ալ յիշուի, և շատ հեղ վաճառակաս կ'անուանի, բնակութեամբ ի Ս: Մարիամ Խորոտիկ Թաղի. այլ եւ այլ անգամ Նոստրաց առջեւ վկայ եղած է իր ազգայնոց զաշնադրութեանց. անգամ մ'ալ (1614, մայ. 12) վկայէ Նախիջեւանցի Պետրոսի Գ. Յովհաննու համար, թէ ինչուան այն ատեն ամուրի էր:

ՈՒՍՈՒՄՆ ՅԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

ՅԵՐԵՂԱՅ

(Տես յ'էջ 236)

Փ. Մ. ՊՐՈՍԷ

ՅետՍէն—Մարդէնի՝ հայկական լեզուի ուսմամբ պարագլուղ և շարունակողն եղաւ Պրոսէ, որոյ պիտաւոր մէկ արդիւնքն ալ է վրաց լեզուի ուսումը մոցընելն ու բարգաւաճեցընել յԵւրոպա: Իր կենսագրութիւնը՝ գիտութեան յարատեակ անձնանութիւն մը կրնայ համարուիլ: — Ծնաւ Պրոսէ յամի 1802 ի փարիզ ի 5 փետր. ուր հայրը վաճառականութեամբ կը զբաղէր: Ուսմանց նախնական ընթացքն կատարեց Օւլէանի փոքր կղեր

րանոցին մէջ, իսկ ճարտասանականն ի փարիզ, 1818ին մտաւ ի զպրոցն Յիսուսեանց ի Մոնրուս մերձ ի Սոյ: Երկու տարիէն փարիզ դառնալով կ'ապրէր մասնաւոր տուներ դասախօսութիւն ընելով. 1821ին ստացաւ զնախաւսութեան (bachelier) ուսուցչի: Արդէն այն ատենէն քաղ հմտացած էր յոյն լեզուի. սորվեր էր նաև գհերբայականն, մասամբ նաև զարաբ, զսինէական, մանչու և թիպէզ լեզուս: 1822ին Ասիական ընկերութեան հաստատութեամբ՝ հրաժարելով եկեղեցական վիճակի ուսմունքէ, առաւ ինքզինքը բուլղորովին սինէացի լեզուին: Բայց իրեք տարի վրան անցնելէն ետքը՝ անկէ ալ ետ. կեցաւ, փափաքելով միայն հայ և վրացի լեզուաց ուսմամբ պարսպիլ: Այս լեզուաց ակործը ազգեր էր իրեն Սէն-Մարգէն, և Եւգինէոս արքիմանսրիդին ուսւ լեզուով շարադրած երկաթիւթիւն մը. « Նկարագիր Վրաստանի », թարգմանեալ ի գերման ի փրետ. Շմիթէ, Ռիկա 1814: 1826ին ամուսնացաւ, բայց պաշտօն կամ զբաղմունք մը չկարենալով հայթհայթել, քիչ ատենէն ազբատութեան մէջ ինկաւ: — 1830ին Գաղղիոյ էյարոլոս ժ թագաւորին փէյրոնէ նախարարի յիշատակագիր մը ներկայացոյց ցուցնելով թէ քանի՜ օգտակար կրնար ըլլալ ուսումնական քննադատական ուղեւորութիւն մը ի Վրաստան, և քիչ մը ատեն կենալը նոյն վախճանաւ ի վանս Հայոց որ յլէմիածին: Յուլիսի յեղափոխութիւնը իր այս ամէն ակնկալութիւններն ի դերև հանեց. և Վրաց լեզուի ուսուցչի պաշտօնն ալ՝ որուն հետամուտ էր, զլացուեցաւ իրեն: 1834ին նորէն դառնալով ի պաշտօնն, իր մտածութիւնն միւսանգամ ներկայացոյց էյիզոյի, թէպէտ առաջնոյն հասար անյաջողութեամբ: Կինը մեռնելով՝ կրկին ամուսնացաւ 1836ին, և այն աստիճանի յետին կարօտութեան մէջ ինկաւ, որ ինչուան ստիպուեցաւ թագաւորական տպարանին մէջ զրաշարութիւն ընել: Սակայն իր անխոնջ աշխատանք և յարատև եռանդը՝ հրախրեր էին իր վրայ փեթրպուրկի Գիտութեանց Ակադիմիային մտադրութիւնն, որ 1836ին զինքն անգամակից ընտրելով՝ հրախրեց որ այնուհետև բնակութիւնն հաստատէ Ռուսիոյ մայրաքաղաքին մէջ: Պրոսէ ընդունեցաւ այս հրաւերը, և յայնմհետէ իր գործունեայ կենաց արգասիք կը պատկանին այս նոր հայրենեաց: 1838ին ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Մոսկուա, ուր Լազարեանց ուսումնարանին այցելութիւն մը ընելով, հինգ տարիէն անոր կանառակից եղաւ:

1845 հարաւային Եւրոպայ ճամբորդութիւն մը ընելով՝ քանի մը օր կեցաւ Վենետիկոյ Միխիթարեանց վանքն ի Ս. Ղազար, ուր ծանօթացաւ Ալվազովսքի և Ալիշան վարդապետաց հետ: Իսկ ի 1847—8 յաջողեցաւ վերջապէս գործադրել իր փափաքը՝ ճանապարհորդելու ի Վիեր և ի Հայաստան. ուստի դառնալով ի փեթրպուրկ, բուլղորովին զբաղեցաւ իր սիրելի ուսմամբք: 1863ին դարձաւ ի Գաղղիա, և ի դարձին ի 1867 փափաքեցաւ կրկին յայց ելլել սրբոյն Ղազարու մենաստանին, բայց արգիլուեցաւ մաղձախտին պատճառաւ. 1869ին եկաւ ի Գաղղիա, ինչպէս նաև ի 1880, որ կենացը վերջին տարին եղաւ. վասն զի յ' 3 սեպտեմբերի կնքեց իր կեանքը փռութիւն մօտ ի Շաթըրլոյ:

Լորան Պրոսէ՝ իր որդին, 1887ին կարգաւորեալ մատենապետական ցուցակ մը հրատարակեց հօրը բազմաթիւ գրաւոր երկասիրութեանց, որոց թիւը գրեթէ երեքհարիւրը կ'անցնի, և ընդհանրապէս կը վերաբերին վրաստանի և Հայաստանի։ Ասոնց մէջ նախամեծոր կրնան սեպուիլ իր Հնախօսական մանապարհորդութեան մը տեղեկագիրքը (Rapports sur un voyage archéologique) զոր Կովկասեան զաւառաց ետեղակալ կոմս Վորոնցովի հովանաւորութեամբ բրած է յամս 1847-8, աշխարհացոյց տախտակաւ մը և քառասուն և հինգ պատկերներով. և հրատարակուած է ի փեթրպուրկ յամի 1851։ Ասկէ զատ մեծապէս հետաքննական է իր Անեակը Անայ կոչուած գրուածը (Ruines d'Ani), որ ինչպէս յայտնի է ժ. և ժ.Ա. դարուց Բագրատունի թագաւորաց ժամանակ Հայոց թագաւորակաց քաղաք էր։ Այս երկասիրութիւնն ալ հրատարակուած է ի փեթրպուրկ յամս 1858-1861, աշխարհացոյց քարտիսի։ Առաջին տետրին մէջ կայ նաև տեղեկագիր մը Էջմիածնի մատենադարանին ու հայկական հնութեանց վրայ (էջ 1-130)։

Ինչպէս Տիւրքիէ և Լանկլուա, Պրոսէ ալ ունեցաւ մտածութիւն Հաաքման մը հայկական պատմիչաց, որոյ առաջին հատորը հրատարակեց ի 1874, և կ'ամփոփէր զթարգմանութիւն թովմայի արծուհնոյ (ժ. դար) Պատմութեան Արծուհի իշխանաց Վասպուրականի. — Առաքելի Դաւրիժեցոյ (ժ.է. դար) պատմական երկասիրութեան ի 1602-1664. — Յովնանու Դարեցոյ Պատմութեան Աղուանից։ Երկրորդ հատորն հրատարակուեցաւ ի 1876, յորում կան պատմական գրուածք Չաքարիայ Սարկաւազի (ժ.է. դար), և կոնդակ Յովհաննաւանաց. Դաւիթ Բէկի պատմութիւն (ժ.է. դար), Արբա-համու կրեւտացոյ (ժ.է. դար) Պատմութիւն Նատիր Շահի. Սամուէլի Անեցոյ (ժ.է. դար) Տախտակը ժամանակագրականը։ Չաքարիայի, Առաքելի և մանաւանդ Արբահամու կրեւտացոյ թարգմանութիւնը դժուարին էին յոյժ ի պատճառս բազմաթիւ տանկի և արաբ խօսից զորս նոյն պատմագիրք կը գործածեն։

1870ին հրատարակեց Պրոսէ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ հետեւեալ խորագրով. « Երկու հայ պատմիչք. Կիրակոսի Գանձալեցոյ (ժ.Գ. դար) Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի և յաջորդաց նորա, և Ուխտանեսի Եղեռացոյ (ժ. դար) պատմութիւն եռամասնեայ » . 1864ին ալ զպատմութիւն Սիւնեաց Ստեփանոսի Ուսպելեան, Սէն-Մարգէնի ձեռքով սկսուած Լըպոյի արեւելեան կայսերաց պատմութեան նոր տպագրութեան շարունակութեանը մէջ զետեղեց (հատոր ժ.Բ. 449-484) քաղուած մը ի պատմութեան արշաւանաց Մոզուլաց ի հիստիային Ասիա յ'ժ.Գ. դարու։ Փեթրպուրկի Գիտութեանց Ակադի-միոյ յիշատակարանաց մէջ այլեւայլ հատուածք կան իրեն գիտութեանց, ուսմանց և գրչին արդիւնք, նկատմամբ մեր ազգային պատմութեան և մատենագրութեան, և զորս մէջ պիտի բերենք։ Հետաքննական են իր հետազոտութիւնք Երկաթէ դիմակին վրայ, զոր ոմանք կարծեցին թէ ըլլայ Աւետիք պատրիարք Կոստանդնուպոլսի, որ ինչպէս յայտնի է ի պատմութեանց

թէ՛ նոյն քաղքին և թէ՛ Երուսաղեմի պատրիարքական պաշտամանէն ինկաւ, ու մեռաւ ի Գաղղիա:

Հօրը գրուածոց մատենագիտական ցուցակն յօրինող որդին՝ հետեւեալ խօսքերով կ'աւարտէ զայն, զոր և մեք աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել. « Հարկ սեպուեցաւ յիշեցընել թէ Պրոսէ ոչ պատմիչ մ'էր և ոչ լեզուագէտ: Բոլորովին հեռի ի տկարութենէ՝ ընծայելոյ իրեն ինչ որ չունէր, Պրոսէ ոչ երբեք պահանջած է ըլլալ՝ ոչ մին և ոչ միւր, բառին բուն նշանակութեամբ: Խրթին ու վերացեալ ուսմանց եռանդուն սիրող, անխռնջ ու համբերող հետամուտ, բաական սեպեց նուիրել իր կեանքը պատմութեան նիւթեր հաւաքելու, ու այդ ուսմանց երկիրը մաքրել պատմական հետախուզութեամբք, անոնց օգտին ու պիտոյից ծառայեցընելով նաև զբանասիրութիւն: Եւրոպայի հայագէտք գիտեն թէ ո՛րչափ օգտակար եղած է իրենց ուսմանց իր շանքովը պատրաստուած այսպիսի ճոխ ժառանգութիւն մը »:

*** Սլաշափ 'Հռոմֆ: Իսկ մենք աւելցընենք Պրոսէի որդւոյն հրատարակած մատենացուցակէն՝ ինչ որ ուղղակի մեր ազգային ու մատենագրական պատմութեան կը վերաբերի, երախտապարտ մեծարանօք իր բազմաբղիւն և վաստակաւոր յիշատակին:

1. Տեղեկոթիւն հայ գրչագրաց որ կը պատկանին Արտաքին Գործոց Պաշտօնարանին քով եղած Ասիական կանոնի մատենադարանին. Notice des manuscrits arméniens appartenants à la Bibliothèque de l'Institut Asiatique établie près le Ministère des Affaires Etrangères. Ընթերցեալ է 29 սեպտ. 1840:

2. Տեղեկոթիւնք ի վերայ վանաց Էդիսթանի. Notice sur Edchmiadzin, Ընթերցեալ է 14 փետր. 1846. Թարգմ. ի ռուս և տպագրեալ:

3. Թուղթ Կորգանովի՝ գործակատարի Գրիգորեան Հայոց սինդոքսին, առ կայսերական Աղադիմիայն Գիտութեանց, յ'7 մարտի 1862 ամին, ծանօթութեամբք Պրոսէի. Lettre de M. Korganoff, procureur de Synode arménien grégorien à l'Académie Impériale des Sciences, du 7 mars 1842; annotée par M. Brosset. Ընթերցեալ է 16 սեպտեմբերի 1842:

4. Ի վերայ հայկական մատենագրութեան, ի ռուս լեզու. Sur la littérature arménienne, en russe.

5. Տեղեկութիւն հայ գրչագրի մը վրայ, թղթոց սրբոյն Պաղոսի. Notice sur un manuscrit arménien des Epîtres de S. Paul. Ընթերցեալ յ'3 յունիսի 1859:

6. Գրականական գործունէութիւն Հայոց և Վրաց ի Ռուսաստան, յայնկոյն Կովկասու և ի Ղրիմ. Մասն Ա. Ընթերցեալ է 5 սեպտեմբերի 1862: — Մասն Բ. ի 6 նոյեմբերի, 1863: — Մասն Գ. յ'8 յունիսի 1865: — Մասն Դ. ի 28 յունիսի 1866:

7. Ի վերայ կրկին հայկական խմբագրութեանց, յոսանաւոր և յարձակ,

վարուց սրբոյն Բարալամն և Յովսափառայ . Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légende des saints Baralam = Varlaam et Ioasaph = Iosaphat. Ընթերցեալ է 21 փետր . 1878 .

8 . Կայսերական հասարակաց մատենադարանին համար նոր ստացուած հայ գրչագրի մը վրայ , յորում կան աստեղագիտական և աստեղագրաշխական գրութիւնք . Notice sur un manuscrit arménien, nouvellement acquis pour la Bibliothèque Imperiale publique (de contenu astrologique et astronomique). Ընթերցեալ է 28 նոյեմբ . 1878 .

9 . Տեղեկագիր 1847 և 1848 թուականներուն Պրոսէի ըրած հնագիտական ուղեւորութեան մը վրայ է Հայս , աշխարհացոյց քարտիսով մը ու 45 վիմագրեալ պատկերներով . Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848 par M. Brosset. Avec un atlas de 45 pl. lithographiés. S. P^a. 1851.

10 . Ուսումնասիրութիւն Էջմիածնի մատենադարանին և ուրիշ հայկական հնութեանց վրայ : Ուղեւորութիւն Խանիքոֆի յԱնի . Etudes sur la Bibliothèque d'Edchmiadzine et sur les antiquités arméniennes ; — Excursion à Ani, en 1848, par M. N. Khanykof.

11 . Տեղեկագիր Զալալեան Սարգիս վարդապետի է Մեծն Հայաստան ըրած ուղեւորութեան գրոց երկրորդ մասին վրայ . Rapport sur la 2me partie du voyage du P. Sargis Dchalalians dans la grande Arménie.

12 . Նրանթութիւն Ակորի հայ գիւղին ու Սրբոյն Յակովբայ վանից վրայ . Note sur le village arménien d'Akorhi et sur le couvent de S^t. Jacques.

13 . Պատմական ծանօթութիւն Հաղբատայ ու Սանահնի հայ վանորէից վրայ . Notice historique sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin.

14 . Տեղեկութիւն Աբիխի՝ դաւերական Անոյ գրած թղթոյն վերայ . Rapport sur la lettre de M. Abich sur les ruines d'Ani. Ընթերցեալ է 28 մարտի 1845 տարւոյն .

15 . Նրանթութիւն Կէշարուս հայ վանքին վրայ է Դարաշիշակ . — Notice sur le couvent arménien de Ketcharhous à Daratchitchag : Ընթերցեալ է 22 նոյեմբ . 1852 :

16 . Աւերակք Անոյ , որ Ժ . և ԺԱ դարուց մէջ Թագաւորական ոստանն էր Բագրատունեաց . Պատմութիւն և նկարագիր : — Մասն Ա . Նկարագրութիւն՝ աշխարհացոյց քարտիսի և քանեւչորս պատկերօք . — Մասն Բ . Պատմութիւն աշխարհացոյց քարտիսի՝ և վիմագիր նկարներով . — Les Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux X et XI S. Histoire et descriptions, par M. Brosset. I partie; de-

scription, avec un atlas de 24 pl. lith. S. Pb. 1860, 4°. V + 1 — 92 pages. — II p. Histoire, avec un atlas de 21 pl. lith. S. Pb. 1861. 4 XVI + 93—176 p.

Ծանոթութիւն զոր կը հաղորդէ Պ. Գիւնիք՝ հանելով յիշլով տպադրուած զրբէ մը Wiadomosc o Ormianach w Polsce, հեղինակութեամբ **Զաքարիէ Վիկի**։ Note communiqué par M. Kunik. et tiré de l'ouvrage Wiadomosc o Ormianach w Polsce. Lwow. 1842, par Zachariasiewicz.

Յաւելուած Ա. Տեղեկութիւնք հաղորդեալք է Հ. Բառնարայ Եսայեան. — Communications du P. Barnaba d'Isaja, pages 144—148.

» **Բ. Արձանագիր Մարմաշինյ.** — Inscription de Marmachen; p. 148—151.

» **Գ. Նկարագիր Աւրի վանաց, և տեղեկութիւն է վերայ Միխիթարայ Աւրիվանցոյ, հայ մատենագրի յերեքտասաներորդ զարու.** — Description du couvent d'Aïrivank et notice sur Mekhitar Aïrivantsi, auteur arménien de XIII S. p. 152—174.

Ընդհանուր ցուցակ պատկերաց, հանդերձ տեղեկութեամբ է վերայ երկգլխեան արծույն փորագրելոյ է ստորոտ խաչի միոյ, յԱնի գտնուած յիշատակարանի կամ շէնքի մը վրայ. — Index général des planches (avec une notice sur l'aigle à deux têtes tracé au bas d'une croix, sur un des monuments de la ville d'Ani). p. 175—176.

17. Քննադատութիւն քանի մի տեղեաց՝ Աւիշան Հ. Ղ. երկասիրած Հայոց մեծաց Տեղագրին՝ նկատմամբ Անոյ. — Examen critique de quelque passages de la Description de la grande Arménie, du P. L. Alichan, relatif à la topographie d'Ani. Ընթերցեալ է 14 յունիսի 1861.

18. Հաղբատ ու Սանահին հայ վանորէից վերայ, (որիչ է նախընթացէն զոր յիշեցինք). Sur les couvents arméniens de Haghpat et de Sanahin. Ընթերցեալ է 25 ապրիլի 1862.

19. Յովհաննու վարդապետի Ղրիմեցոյ՝ Ստորագրութիւն հայ վանորէիցն Հաղբատայ և Սանահին, ծանոթութեամբք և յաւելուածովք է Պրոսէ. Description des monastères arméniens d'Haghpat et de Sanahin, par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendice par M. Brosset. — S. Pb. 1863 p. 94.

20. Բացատրութիւն պղեայլ վրացի, հայ և յունական արձանագրութեանց, մեռստան վիմադրեալ տախտակօք. Explication de divers inscriptions géorgiennes, et arméniennes et grecques; avec 11 pl. lithograph. Ընթերցեալ է 11 օգոստ. 1867.

21. Տեղեկութիւնք Սարգիսեան Հ. Ներսիսի ձեռքով հաւաքուած վրացի արձանագրութեանց վրայ. Notices concernant les inscriptions géor-

giennes recueillies par le P. Nerses Sargissian. *Ընթերցեալ է 25 սեպտ. 1863 :*

22. *Ծանօթութիւնք հայ արձանագրութեանց ի Պոլկարի, վիմագիր տախտակաւ մը.* Notes sur les inscriptions arméniennes de Bolghari, avec 1 pl. lith. *Ընթերցեալ յ'13 հոկտ. 1867 :*

23. *Տեղեկութիւնք մեզի ծանօթ ամենահին արձանագրին վրայ ի Ս. Յովհաննէս որ առ Մուրատ—չայի.* Notice sur la plus ancienne inscription arménienne connue, (à Sourb Ohannès, sur le Murad-thaï). *Ընթերցեալ է 1 օգոստ. 1856 :*

24. *Ժամանակագրական տեսակիտով նշանաւոր քանի մի հայկական արձանագրութեանց վրայ.* De quelques inscriptions arméniennes, remarquables au point de vue chronologique. *Ընթերցեալ յ' 2 դեկտ. 1859 :*

Շարաշարեղի

ԸՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՌՈՒՍԻՈՑ

(Տես յ' էջ 151)

Ը

Կապերտի վաճառական մը և իր գործակառարը. — Բժիշկ Աբասպէկով. — Կարաւաւանի կարգադրութիւն. — Շոշիի պարտեզները. — Այցեդրութիւն մի առ իշխանն Բիզա Ղուշի Միրզա.

Հազիւ թէ ոտուրնիս պանդոկէն դուրս դրեր էինք, Թաթարի մը հանդիպեցանք, որ մեզ կ'ընկերակցէր, քայլիւ չափ չգատուելով։ Ամուսնոյս հասկըցուց թէ յանձնարարութիւն ունէր սենեկի մանր գեղեցիկ զարդեր և ի Շուշի գտնուած հին կապերտներ ցուցընել, դիւրագին վաճառելու խոստմունքով։ Նեղուած ու անհանգիստ այսպիսի նեղիչ գործակատարէ մը, վերջապէս տեղի կու տանք։ Անվերջանելի ու իրարմէ անհարթ անձուկ ճամբաներէ առաջնորդելով, կանկ կ'առնու պարսկական ոճով շինուած վայելուչ տան մը առջև, որ գորգի վաճառականի